

УДК 334.012.4

ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ІНТЕГРОВАНА СТРУКТУРА БІЗНЕСУ»

ЯЛДІН Ігор Володимирович

кандидат економічних наук, доцент

Вплив негативних наслідків світової кризи викликав потребу виробити шляхи й сценарії переведення національного господарства на шляхи стійкого економічного зростання. Одним з головних важелів такого зростання є поширення інтеграційних процесів і відтворювальних тенденцій. Дійсно, саме інтеграція дозволяє забезпечити доступ до технологічних інновацій, знизити інформаційні витрати, підвищити ефективність розкриття потенціалу релевантних ресурсів, подолати незбалансованість галузевих технологічних ланцюгів тощо. Кінцевою формою реалізації інтеграційного процесу є утворення інтегрованих структур бізнесу (ІСБ). Цілі утворення ІСБ можуть коливатися від одержання доступу до ресурсів, технологій і нових ринків до утворення синергії компетенцій і потенціалу різних ринкових агентів, обміну знаннями й підвищення можливості владного впливу на зовнішнє, щодо до ІСБ в цілому, оточення. Це сприятиме зростанню консолідованого прибутку інтегрованого об'єднання загалом та окремих його членів.

На жаль, не дивлячись на актуальність організації управління життєдіяльністю ІСБ, дискусійним є питання означення сутності поняття «інтегрована структура бізнесу» та ідентифікація головних рис, що дозволяють зарахувати певне об'єднання суб'єктів господарювання саме до ІСБ. Також варто звернути увагу, що, попри на поширеність наукових здобутків у сфері менеджменту, більшість з них орієнтовано на окремого суб'єкта господарювання й не враховують специфічних рис, які виникають під час реалізації інтеграційних перетворень.

Метою статті є розвиток теоретико-методологічних засад ідентифікації сутності поняття «інтегрована структура бізнесу» і розробка відповідного понятійно-категоріального апарату. Для обґрунтування доведеності виконаних досліджень пропонуємо орієнтування на суб'єкти гірничо-металургійного комплексу (ГМК) України. Також слід наголосити, що дослідники виділяють різні підходи до виділення причин старту проекту утворення ІСБ. Деякі з цих причин притаманні будь-якій економічній системі в цілому, деякі – властиві лише ГМК. Найбільш часто в економічній літературі як інтеграційне підґрунтя розглядають технологічну доцільність. При цьому враховуються означені на рис. 1 взаємозв'язки суб'єктів ГМК.

У теоретичному аспекті первинну роль технологічного підґрунтя (інтеграція як така організація виробництва, що дозволяє панувати на ринку завдяки збалансованості нововведень, синхронізації бізнес процесів на підґрунті їх технологічної зумовленості й додатковості переваг спеці-

алізації й диференціації виробництва) утворення ІСБ доводять такі автори як, наприклад, П. Самуельсон [40], Й. Шумпетер [55], Л. Вальрас [8], Дж. Хікс [52]. Сутність технологічного підґрунтя утворення ІСБ зводиться до мінімізування витрат через встановлення раціональних «меж фірми». При цьому А. Я. Бутиркін розглядає ІСБ як [6, с. 10] структуру, що оптимізує витрати за певного обсягу виробництва, обумовленого наявними технологічними особливостями. Розвиваючи це положення, П. Гольцшак [12] необхідність утворення ІСБ в рамках технологічного підходу обґрунтовує виникненням ефектів економії від масштабу (зниження витрат на одиницю зробленої продукції за розподілу постійних витрат на все більшу кількість зробленої продукції) та економії від розмаїтості (поєднання декількох різних видів виробництва, використання того самого ресурсу або технології одночасно в декількох процесах або орієнтація на додатковість в характері попиту).

Критичну важливість технології М. Уорнер та М. Вітцель пояснюють тим, що лише вона робить можливим саме існування ІСБ [49, с. 33], але в разі її узгодження зі стратегічними, організаційними й культурними потребами компанії [49, с. 74]. Відповідно й можливість реалізації інтеграційних процесів опиняється в залежності від якості організації управління ними. Розширенням технологічного підходу є обґрунтована в [6, с. 91] концепція технологічних факторів, яка також пояснює інтеграційні тенденції через технологічні імперативи, але орієнтується на взаємодію завдяки укладанню двосторонніх контрактів та «економію від швидкості» внаслідок кращої управлінської координації більш високо організованої структури. Головною перевагою у цьому випадку стає орієнтація на конкурентні переваги, отримані завдяки часу впровадження інновацій.

Ураховуючи означену на рис. 1 схему взаємозв'язків галузей, можна агрегувати стимули до інтеграції, пов'язані з технологічним підґрунтям, як це зроблено в табл. 1. Особливої уваги при цьому слід приділити взаємодії в рамках інтеграційної площини «кокс – руда – чавун», де безпосередньо технологічне підґрунтя утворення ІСБ доповнюють параметрами ресурсної залежності суб'єктів один від одного та вимога кооперативної підтримки спільної діяльності.

Так, виходячи з табл. 1 можна свідчити, що доступ до коксівного вугілля та залізорудної сировини досить часто є стимулом до інтеграції. Разом з тим, не лише технологічна доцільність може служити основою для виникнення ІСБ. Так, для розширення технологічного підходу до обґрунтування появи ІСБ можна прийняти пропозиції Г. Антонова [4] щодо додаткового виділення маркетингового (на основі дослідження ринків на яких присутня чи на які планує вийти певна ІСБ), ситуаційного (орієнтація на підтримку життєдіяльності з урахуванням прогнозів трансформації зовнішнього оточення) і випадкового (виходячи з наявності вільних коштів на основі критерію можливості придбання) підходів.

Над думку автора, обґрунтовуючі доречність виникнення ІСБ, не можна віддавати перевагу будь-якому з наявних підходів. Треба забезпечити одночасне їх застосування або для різних етапів інтеграційного процесу, або стосовно

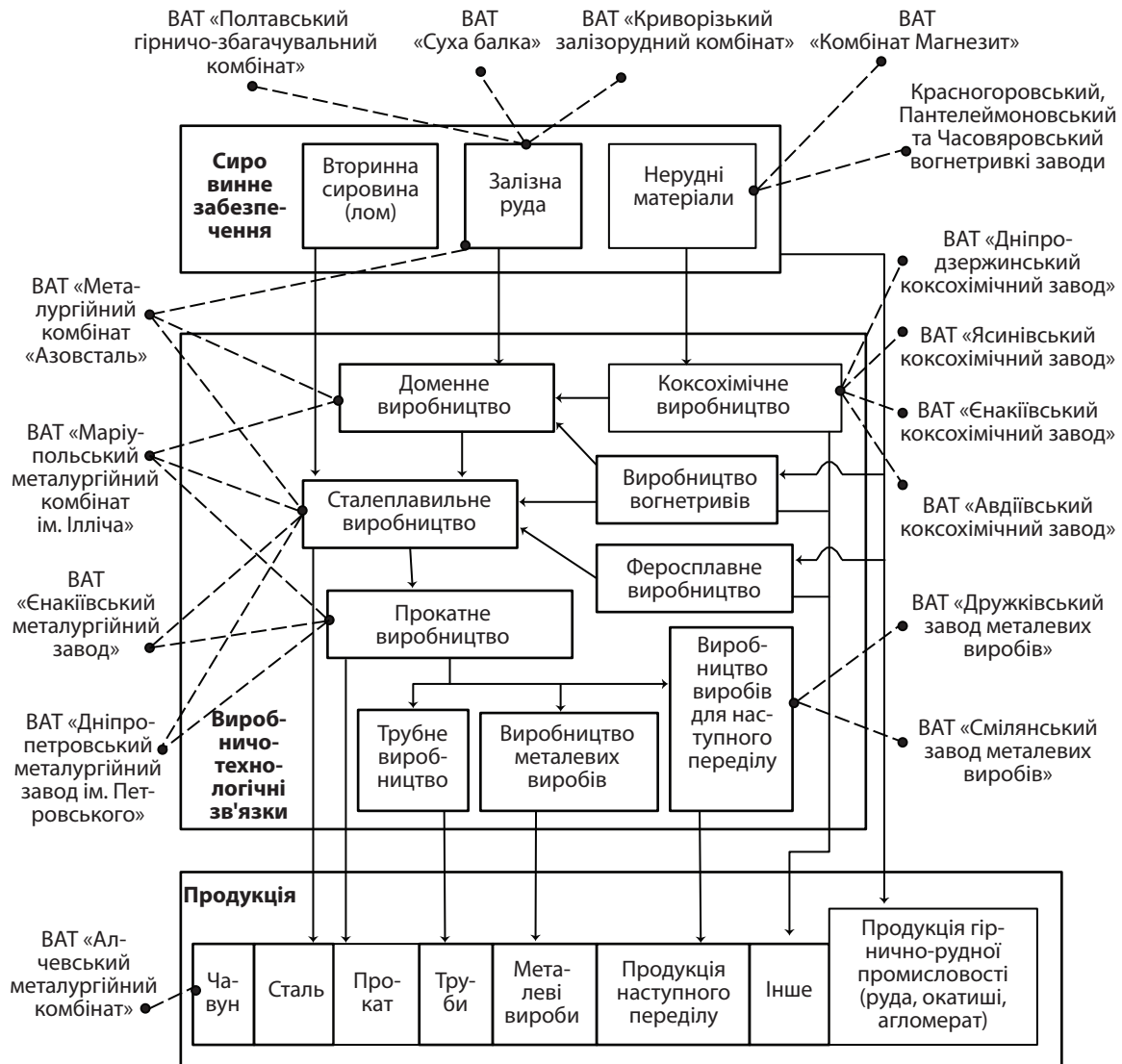

Рис. 1. Основні взаємозв'язки, що визначають виробничо-технологічну структуру національного ГМК та можливі учасники інтеграційних процесів

різних учасників, належних до ІСБ. Окремо слід враховувати й наявність різних теорій, кожна з яких висвітлює різні аспекти інтеграційного процесу. Відповідно до мети дослідження обмежимося здобутками економічних теорій представлених у табл. 2. При цьому маємо звернути увагу на два аспекти: відповідність означеного в табл. 1 технологічного підґрунтя ортодоксальній економічній теорії та неможливість спиратися лише на якийсь з означених у табл. 2 теорій як на головну.

Реалізація положень наведених у табл. 2 економічних теорій у сфері управління розвитком ІСБ потребує першочергової ідентифікації сутності поняття «інтеграція», особливо зважаючи на наявність безлічі розбіжностей у поясненні виникнення цього феномену та відсутність єдиного підходу до означення його сутності й визначення перспектив подальшого розвитку. Відповідно ураховуючи множинність підходів до пояснення розуміння поняття «інтеграція», автор провів його семантичний аналіз та запропонував подане на рис. 2 розуміння.

Як видно з рис. 2, інтеграція розглядають у статичному й динамічному аспектах, що потребує відокремленого розгляд процесу інтеграції й результату інтеграції. З оглядом на мету дослідження процес інтеграції становить сукупність дій щодо створення інтегрованої структури бізнесу й перегляду її архітектурного представлення (перегляд складу учасників та зв'язків і взаємин між ними). Кінцевою стадією інтеграційного процесу є безпосередньо ІСБ та її архітектурне представлення. Якщо ж прийняти гіпотезу про тривалість функціонування ІСБ (відповідно до законодавчо визначеного принципу безперервності [1], під результатом інтеграції можна розуміти зафіксоване на певний момент часу t відбиття архітектоники інтегрованого утворення. Відповідно й інтеграційний процес відбувається протягом певного періоду часу ($[t, t+1, \dots, t+n]$) і в кожний новий зріс часу під впливом процесів розвитку змінюватиметься й архітектоніка ІСБ (виникатиме новий результат інтеграції по завершенню обраного відрізка часу від t до $t+1$).

Таблиця 1

Кооперативно-технологічне підґрунтя й стимули до утворення інтегрованих структур бізнесу в ГМК

Ознака	Характеристика	Розкриття на національних і світових ІСБ
1	2	3
Ресурсне забезпечення, дефіцит сировини чи ресурсна залежність від постачальника	Обсяги видобутку коксівного вугілля в Україні недостатні для покриття потреб виробників коксу. Близько 25% сировини надходить через імпорт. Тому доречною є інтеграція у формі створення вертикально-інтегрованих структур зі залученням найкращих постачальників сировини	Холдинг «Метінвест» (входить до складу ІСБ «СКМ») залучила до свого складу Американську шахту United Coal Company (USC), яка забезпечить імпорт близько 400 тис. т вугілля. Оскільки з серпня 2009 р. ГМК України відчуває дефіцит вугілля (у 2010 р. дефіцит коксівного вугілля становитиме близько 6 млн т), через неспроможність національних шахт забезпечити 100% потреби металургійних комбінатів, така інтеграція є дуже ефективною.
Покращення якості належної до технологічного ланцюга сировини	Можлива як інтеграція до складу інтегрованого утворення постачальника з більш вигідними параметрами сировини, так і спільна з постачальником робота щодо розвитку його виробництва (для забезпечення додержання параметрів та вимог саме того технологічного ланцюга, куди інтегровано постачальника)	Інтеграція до ІСБ «СКМ» United Coal Company забезпечує компанії вільний доступ до американського вугілля, яке краще ніж українське за хімічними якостями. Отже, з нього можна одержати більш якісний кокс, що дає змогу зменшити відходи виробництва та зменшити собівартість кінцевого продукту – чавуну. При цьому завдяки співпраці з компанією «Краснодонвугілля» до 2011–2012 рр. «Метінвест-холдинг» забезпечить себе власною сировиною на 85%
Подолання вад у планованні перебігу реалізації проектів з технологічної інтеграції	Передавання частини раніше запланованих за певним проектом обсягів до інтеграційної взаємодії (зокрема як контрактів-відносин). Передавання на аутсорсинг операцій, які не належать до технологічного ядра цієї інтегрованої структури бізнесу чи окремого суб'єкта господарювання, але потрібні для підтримки обраної технологічної стратегії	Пропозиція корпорації Baosteel компанії Anglo-American (планувала в 20102 р. почати виробництво ЗРС та вкласти 3,6 млрд дол США, але через кризу відчула брак коштів) про покупку за 1 млрд ф. ст. 30% акцій залізничного проекту Minas Rio у Бразилії з резервами в 4,6 млрд. тонн. У разі прийняття пропозиції можливий видобуток спочатку 26,5 млн тонн у рік з перспективою довести його до 50 млн тонн у рік. Подібні пропозиції до Anglo-American висували ще й Gulf Industrial Investment Company та японський концерн Sojitz
Покращення транспортної та логістичної підтримки технологічного ланцюга	Можливе або залучення до складу інтегрованого утворення спеціалізованих транспортних компаній (РЛ-провайдерів), або сприяння ІСБ покращенню транспортної та логістичної інфраструктури, які належать до галузей життєдіяльності ІСБ	ІСБ «СКМ» («Метінвест») бере участь у будівництві перевантажувального комплексу в глибоководній Севастопольській бухті на базі компанії «Авіта» (орієнтовні терміни завершення припадають на початок 2012 р.). Введення комплексу у дію дозволить понад 160 тис. тонн сировини на місяць. Також можливе збільшення видобутку вугілля у USC через збільшення можливості трансферту
Розробка інновацій і стратегії інноваційного технологічного оновлення	Подолання проблем технологічної залежності через інтеграцію з науково-дослідними установами як в рамках одного утворення, так і завдяки договорів про співпрацю з фінансуванням з боку ІСБ. Відсутність фінансування великих наукових розробок, що мають галузеве значення; відсутність механізму стимулювання інновацій	Вітчизняна металургійна промисловість істотно відстає від світового рівня за станом устаткування (зношеність якого в середньому досягає 60%) та засобів контролю й рівню автоматизації процесів. До недавня модернізацію української металургії не проводили, на підприємствах виконували роботи лише з підтримки основних фондів у робочому стані, що викликало заяви більшості власників меткомбінатів про плани щодо збільшення обсягів інноваційно-інвестиційної діяльності [46].
Реалізація проектів упровадження інновацій та забезпечення трансферту інноваційного знання	Упровадження інновацій або залучення нових знань (трансферт технологій) часто потребує значних фінансових витрат або витрат, що виникають через втрату звичних стратегічних зон господарювання. Технологічна інтеграція дає змогу як захистити наявні зони ринку чи вийти на нові ринки збуту, так і забезпечити співпрацю з новими контрагентами (стейкхолдерами)	Реалізація представниками Danieli Neau Machinery Engineering проекту ІСБ «Інтерлайп» з будівництва електросталеплавильного комплексу (ЕСТК) «Дніпросталь» та введення його у дію у 2011 р. До складу ЕСТК увійдуть електродугова піч, двопозиційна установка піч-кішів ємністю 160 т, установка вакуумної дегазації, 2 машини безперервного лиття заготівель. ЕСТК забезпечуватиме материнську ІСБ трубною заготівкою. При цьому планується вилучити зі складу «Інтерлайп» мартенівського виробництва Нижньодніпровського трубопрокатного заводу

Продовження табл. 1

1	2	3
Фінансування розвитку, модернізації виробництва (синергія з квандромом «Джина королева» стратегічної матриці БКГ) і покращення конкурентної позиції	Через незадовільний технічний стан основних фондів більшості підприємств ГМК та недосконалу інвестиційну політику галузі є можливість втрати позицій на зовнішньому та внутрішньому ринках (особливо в рамках інтеграційних процесів України до СOT to EC). Оновлення ОФ потребує значних інвестицій, як у вигляді фінансових ресурсів, так і у формі інтелектуального капіталу. Інтеграційні відносини спроможні або забезпечити трансферт технологій, або переорієнтацію частини процесів на потужності процесу	Запуск (у результаті розрахованої до 2011 р. програму модернізації виробництва з інвестиційною вартістю 27,4 млн дол. США) у промислову експлуатацію нового обладнання на ВАТ «Дніпрометиз», власником якого з 2006 р. є російська ІСБ «Північсталь-метиз» (реалізація М&А з ІСБ «ТАС»). Після реалізації цієї програми (покрита частини інвестицій власними коштами ІСБ «Північсталь-метиз») ВАТ «Дніпрометиз» спроможне покращити конкурентну позицію (випустити з національного ринку таких конкурентів, як Запорізький сталепрокатний завод та Дніпродзержинський завод «Метиз»). Підприємство не буде конкурентом для менш мобільних суб'єктів ринку (через їх кращу виробничу мобільність і більш низьку собівартість виробництва), що може стати стимулом для реструктуризації або налагодження коопераційних зв'язків
Вирішення проблем нормативного чи інституціонального регулювання	Узгодження параметрів технологічного процесу чи якості вхідної сировини може бути легко регламентовано через впровадження єдиних корпоративних стандартів співпраці раніше незалежних і юридично відокремлених суб'єктів господарювання	ІСБ Arcelor Mittal в 2005 р. запланувала будівництво металургійних комбінатів в багатьох на залізну руду штатах Індії (Джаркханд і Орисса) потужністю по 12 млн т у рік і сукупною вартістю 20 млрд дол. Однак дотепер Arcelor Mittal не вдається придбати землю під будівельні майданчики через опір місцевих селян і крайню неповороткість бюрократії [44]
Владне притягнення через ресурсну залежність	Постійне зниження видобутку коксового вугілля й розширення потреб призводить до виникнення монополії постачальників, особливо коли вони належать до складу ІСБ конкурентів. ІСБ через злиття або кооперацію з постачальниками сировини одержують доступ до більше дешевих джерел, ніж пропонує ринок.	Існує залежність національних ГМК від постачання зарубіжної сировини, оскільки довести показники національних виробників до бажаного рівня, використовуючи в шихту вугілля Донбасу, технологічно неможливо (втізнення вугілля на противагу імпортованому містить до 2,8% сірки, а його мінеральна частина на 80% складається з окислів металів проти 0,6–1,0% сірки і практичної відсутності окислів заліза [38]).
Отримання переваг у веденні інформаційної війни та консолідація інформації про технологію виробничої діяльності	Інтеграційне взаємопроникнення окремих суб'єктів господарювання може сприяти виникненню спільного поля інформаційної взаємодії (зокрема через охарактеризоване в [36] створення систем взаємного моніторингу). Обмін інформацією може бути вигідним як для окремих агентів, так і для спільного узгодження параметрів використовуваної технології для отримання консолідованих переваг у конкурентній боротьбі	Підписаний у вересні 2009 р. Меморандум про взаєморозуміння між Корейською корпорацією Posco та холдингом «Метінвест» про співробітництво і обмін технічною інформацією в сировинному (гірничодобувному) і металургійному (сталеплавильному) секторах [44]. На підставі даної угоди Метінвест планує розширити ринки збуту через поліпшення якості своєї продукції. Цей холдинг зацікавлений у технологічній експертизі й нових механізмах фінансування проектів модернізації своїх металургійних комбінатів. Posco, у свою чергу, зацікавлене в розробці спільних залізрудних проектів на сировинній базі «Метінвест-Холдингу»
Перегляд параметрів і складових технологічного й логістичного ланцюгів	Поява технологічно привабливих об'єктів унаслідок кризових тенденцій чи вад в організації управління інших суб'єктів ГМК, залучення яких до співробітництва чи М&А раніше було неможливе або ускладнене високим потенціалом об'єкта-цілі	Звернення Arcelor Mittal до американського інвестиційного банку Goldman Sachs із пропозицією підібрати потрібні об'єкти для поглинання. Унаслідок кризи виробництво сталі Arcelor Mittal у Європі й США скоротилося більш ніж на 40% порівняно з 2007 р. Відповідно компанія орієнтується на такі країни як Індія, Бразилія або Україна, де підприємства ГМК швидше виходять із кризи [44]
Можливість виходу на нові ринки збуту	Перехресні продажі сприяють залученню нової цільової аудиторії для кожної компанії, що взаємодіють. Утворення альянсів у нових регіонах збуту. Інтеграційне залучення підприємств для утворення власного внутрішнього ринку	Недостатня розвиненість внутрішнього ринку металопродукції ще наявності потужного металургійного комплексу, високий політ зовнішніх ринків на традиційній асортимент продукції ГМК. Відсутність необхідного обсягу замовлень, які компенсують витрати на розробку та освоєння нових видів продукції

Закінчення табл. 1

1	2	3
Транснаціональні взаємини	Інтеграція з виробниками з інших країн дозволить розширити наявні технологічні ланцюги й вийти на нові ринки збуту. Утворення дочірніх підприємств дозволить як маніпулювати ресурсами ІСБ, так і долати податкові розбіжності країн.	Імпортозалежність ГМК та доведене зростання рівня використання імпортної металопродукції в процесі виробництва в машинобудування та будівництві. Російській групі «Євраз» належать в Україні ГЗК «Суша Балка» (99,25%), Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського (95,57%), коксохімія «Баглейкокс» (93,74%), «Дніпрококс» (98,65%), Дніпродзержинський КХЗ (93,83%) і Південний ГЗК [17]
Економія від швидкості	Залучення суб'єктів господарювання до складу ІСБ зменшує трансакційну невизначеність та побоювання інших суб'єктів за власні знання чи специфічні активи. Відповідно зростає й швидкість трансакцій порівняно з простим механізмом ринкового регулювання	Прикладом є укладення між урядом та провідними підприємствами ГМК меморандуму про порозуміння, який певною мірою звужує зону компромісів в реалізації державної промислової політики (наприклад відміна санкцій за перевитрату енергетичних ресурсів в обмін на регулювання цін на перевалку металевих виробів в портах)
Енергомісткість	Висока енергомісткість продукції гірничо-металургійного комплексу в умовах зростання цін на енергоносії потребує консолідації зусиль задля спільного вироблення нової енергетичної політики металургійної галузі	Застаріла мартенівська технологія (54,5% світової кількості мартенів) розливу сталі на Україні спричиняє надмірні витрати енергії та ресурсів. «Метал Стіл» планує інвестувати в модернізацію виробництва 2 млрд дол. до 2012 р. з метою повної відмови від мартенівського виробництва [11, с. 272]
Споживання газу	Зростання цін на газ, з одного боку, призводить до подорожчання собівартості продукції. З іншого — стимулює підприємства металургії збільшувати частку коксу в паливному балансі. Разом з тим, можливо залучення виробників з ГМК до співпраці з видобувальниками газу	Завдяки встановленню надійних інтеграційних відносин з «Укргазсерво», «Укрнафта» та «Газпром» ТОВ «Метінвест-Холдинг», яке споживає 3% (2,2 млрд куб. м) від загального обсягу річного газоспоживання в Україні отримало ліцензію Національної комісії регулювання електроенергетики на постачання природного газу за нерегульованим тарифом

Таблиця 2

Інтеграційний процес в контексті різних економічних теорій й концепцій

Теорія	Сутність та переваги опису інтеграційного процесу в рамках обраної теорії	Вади відокремленого застосування теорії
1	2	3
Технологічна концепція фірми як класична (ортодоксальна) теорія	Задача максимізації прибутку в умовах заданих ринкових і технологічних параметрів [51, с. 404]. Технологічну границю фірми, горизонтальні й вертикальні межі зростання визначає залежність витрат від обсягів виробництва [6, с. 10]. Потреба в інтеграції через ефекти економії від масштабу та розмаїтості [12], створення цілісної системи сполучених виробництв [23, с.39] і переваг спеціалізації й диференціації виробництва [33, с. 36]. Інтегрування ресурсів у єдиному виробничо-технологічному процесі	Уявлення про те, що потрібні фактори виробництва будуть надаватися в повному обсязі їхнім використанням. Не враховується витрати на моніторинг та процедури забезпечення виконання контрактів [51, с. 408]. Відмова від врахування трансакційних витрат
Теорія галузевої організації	Інтеграція через консолідацію та концентрацію дозволяє зменшити агентські витрати на моніторинг та створити механізми взаємних зобов'язань [36, с. 88]. Об'єднання виробництв стає умовою впливу на оточення й отримання переваг щодо незалежних виробництв [50]. Наявність у галузі незначної кількості підприємств виробників готової продукції – збільшує ймовірність вертикальної інтеграції з постачальниками [2] та розвиток специфічного трансакційного інвестування [36, с. 89]	Максимізація прибутку як єдина мета. Прийняття досконалої (абсолютної) раціональності. Відсутність комплексності підходу через формування мотивів до інтеграції, виходячи лише з внутрішніх характеристик підприємств, та нівелювання уваги до дії ряду інших ефектів від інтеграції
Концепція технологічних факторів	Інтеграція через технологічні імперативи, але за взаємодії через двосторонні контракти, «економію від швидкості» (конкуренція на основі часу й переваг у швидкості впровадження інновацій) та кращої управлінської координації [6, с. 91]. Інтегрування ресурсів у єдиному виробничо-технологічному процесі	Ігнорування конфлікту інтересів (між власником та менеджером). Зведення поведінки ІСБ лише до вибору між заданими й відомими виробничими можливостями
Контрактна концепція фірми	Перетворення економічної теорії в «науку про контракти» з «науки про вибір» раціонального способу розподілу ресурсів [48, с. 69] розглядає інтеграцію як: розподіл остаточних прав контролю, зменшення складності й невизначеності завдань, зменшення специфічності активів, подолання опортунізму з боку партнерів, створення структур управління й інститутів залагодження конфліктів (за допомогою зовнішнього фахівця з інституціонального проектування, що намагається знаходити компромісні рішення корпоративних конфліктів). Відбувається орієнтування на концепцію виміру рентабельності контрактів та забезпечення повноти угод.	Утрата стратегічної спрямованості розвитку ІСБ через перевагу короткострокових контрактів, зважаючи на їхню більшу гнучкість порівняно з жорсткістю довгострокових
Концепція трансакційних витрат	Обмеження сфери діяльності ринку через зростання трансакційних витрат та неефективність зовнішніх контрактів [6, с. 14]. Заміна ринкової координації адміністративною. Інтеграція для зменшення трансакційних витрат та витрат контролю (управлінських витрат) [6, с. 12], що дозволяє подолати невідповідність економічних інтересів агентів, що взаємодіють, та феномен невизначеності [33, с. 37]. Інтеграція відбувається, доки граничні вигоди від зниження ринкових витрат не зрівняються з втратами від збільшення внутрішньофірмових витрат [20, с. 33–53]. Мінімізація трансакційних витрат через скорочення потреби в тривалому використанні специфічних активів	Зменшення уваги до трансформаційних витрат, хоча «лише технологія робить можливим саме існування ІСБ» [49, с. 33]. Нехтування категорією довіри й когнітивними механізмами
Теорія прав власності	Базується на твердженні, що економічні стимули, породжувані умовами обраного режиму власності, сприяють ефективному використанню рідкісних ресурсів і підвищують стійкість угод [51, с. 92] та доведенні вигідності вертикальної інтеграції внаслідок неповного визначення прав власності й можливості альтернативного використання активів контрагентами [47]. Інтеграційні процеси як передання остаточних прав контролю до однієї зі сторін чи організація перехресного володіння власністю взаємопов'язаних підприємств [42, с. 142]	Розгляд ІСБ як набору активів, що перебувають у спільному володінні, та як одиниці володіння залишковими правами контролю над використанням активів в умовах, що не відбивають у контракті, ускладнює можливість визначення впливу тієї чи іншої структури власності на ефективність діяльності
Теорія агентських витрат	Інтеграція через появу інституту представництва інтересів [22, с. 300–331] та прояв відносин типу «принципал-агент» [51, с. 235–314]. Утворення ІСБ за принципами змагання агентів, участі агентів у прибутку або коаліції агентів з урахуванням супутнього виникнення агентських витрат	Наявність проблем доагентських витрат і стимулювання менеджменту ІСБ (проблем вироблення стимулів коригування поведінки агентів)

1	2	3
Концепція концентричних кілець	Уводиться поняття глибини інтеграції коли початкова фірма (становитиме «ядро інтеграції»), у сукупності з комплементарними елементами утворюватиме єдину ІСБ з концентричним розподілом взаємин з контрагентами.	Нівелюється можливість горизонтальної інтеграції в рамках формування інтегрованих утворень мережного типу
Концепція макрорегенерацій	Інтеграція як стимул переведення ресурсів у зони більш високої продуктивності [45, с. 133–149]. Її може зумовлювати виявлення нових способів використання активів інших агентів через викуп одним з агентів «прав» безперешкодного доступу до ресурсу іншого агента чи насильницьке відсторонення одного з агентів від використання ресурсу [54, с. 297–300].	В умовах наявності позитивних трансакційних витрат неможливо ні повністю специфікувати права власності, ні в повному обсязі забезпечити їхній захист, ні встановити ціну на них
Теорія соціального обміну (концепція соціальної взаємодії)	Інтеграція як безперервний взаємовигідний процес [12, с. 162], коли учасники ІСБ одержують вигоду в результаті дій інших учасників та самі робить дії, що приносять вигоду [18, с. 21]. Інтеграція як система взаємних очікувань (отримання благ в обмін на надання благ), що викликає до синергії соціальних дій й підвищення взаємної довіри. Формалізація очікувань через створення системи ролей організації, розробку й додержання забезпечення спільних норм, поведінкових образів й рутин. Мотивування соціальної взаємодії, орієнтованої на максимізацію вигід, за допомогою концепції винагород та покарань	Складність формалізації й регламентування обміну поведінковими актами. Можливість інтеграції лише у разі взаємної готовності до спільних дій, без урахування владного примусу. Значна суб'єктивність думок під час відбору суб'єктів господарювання для залучення до складу інтегрованого утворення
Теорія ролей	ІСБ як набір ролей (стереотипних моделей поведінки) її учасників, коли кожен учасник інтеграційних процесів отримує певний рольовий статус [43]. Роли передбачають у певному співвідношенні й взаємодії одна з одною [41, с. 120], і тим самим утворюється світ агентів та специфічні для кожної ІСБ ментальні моделі	Можливість вибору учасниками ІСБ не найефективніших стратегій взаємодії саме через стереотипність моделей. Динамічність ролей може йти в розріз зі стратегічним управлінням
Концепція економіки, орієнтованої на знання	Інтеграція як обмін різними типами знань (дифузія інновацій в межах стратегічних альянсів) або як залучення знань потрібного клієнта (поглинання чи включення до складу членів ІСБ) [19, 28]. ІСБ як пов'язана з технологічними комунікаційними мережами група потоків знань, що дозволяють швидко й додаючи значні відстані створювати цінності за допомогою процесу трансформації знань [49, с. 216]. Влада через маніпулювання інформацією	Нехтування технологічними аспектами інтеграційного процесу. Складність ідентифікації й залучення неформалізованого й прихованого знання потрібного актора
Теорія груп (теорія колективних дій)	Підґрунтя інтеграції становить положення про можливість активізації окремих підприємств для досягнення спільних чи групових інтересів [28, с. 11]. Інтеграція як добровільна дія учасників малих груп, спрямована на досягнення спільної мети (ортогональність до владного примусу у великих ІСБ, коли лише факт наявності великих (контролюючих) акціонерів дозволяє подолати опортуністичну поведінку [15, с. 18])	Виникнення «проблеми безбілетників» [26, с. 233] і витрат покарання. Зменшення виграшу від колективно надаваного блага за збільшення кількості учасників й проблеми формування виборчих (селективних) стимулів
Теорія навчання	Ухвалення рішення про інтеграцію суб'єктів на підґрунті власного позитивного або негативного досвіду участі у виробництві клубних благ. Уведення поняття «центрального елементу» ІСБ, яким може виступати підприємство-волонтер	Складність визначення часу для старту колективних дій, особливо за умови відсутності стимулів для початку дій
Концепція економічної залежності. Теорія панування (економічної влади)	Інтеграція базується на розподілі суб'єктів на тих, хто має, й тих, хто не має економічної влади [6, с. 90], та нівелювання добровільності вступу у взаємодію [35, с. 79]. Інтеграція розглядається через категорію «інтерес» та поняття «конфлікт інтересів» [14] (стверджується її можливість у разі виникнення будь-якої форми субординації інтересів [13, с. 5]), що призводить до виникнення відносин залежності й можливості однієї особи впливати на іншу. Інтеграція зводиться до узурповування ресурсів діяльності, встановлення балансу влади між інтегрованими учасниками та формування владного простору.	Складність ідентифікації субординації та подолання конфлікту інтересів через наявність не лише явних, а й прихованих відносин влади. Утворення мереж взаємодії між нерівними (підлеглими чи домінуючими) партнерами ускладнює прояв інноваційності й підтримки технологічної доцільності. Витрати відмови перетворюються на стимул до інтеграції
Праксеологічна теорія	ІСБ як інститут вирішення координаційних проблем. Інтеграція як підприємницька здатність до відкриттів. Інтеграція як розробка ефективних нормативних систем дій в межах соціокультурних контекстів [33, с. 74]	Обмеженість застосування як окремої теорії через врахування лише частини аспектів інтеграційного процесу

1	2	3
Еволюційна теорія	Управління інтеграцією як координація розвитку нового знання. Інтеграція зумовлює до створення й поліпшення експліцитно непізнаних рутин, які створюються й поліпшуються шляхом повторення й тому складні для копіювання [7, с. 79]. ІСБ як ієрархія рутинних операцій та евристик. Рутини (устояні характеристики або специфічні способи виробництва, координації взаємодії й ухвалення рішень) виступають як специфічні активи ІСБ	Представлення координуючого механізму у вигляді рутинних операцій ускладнює врахування нових можливостей («пастка активної інертності» [21]). Через застосування евристик рішення ухвалюють без остаточного розуміння механізму їх дії [53, с. 90]
Теорія команд	Умовою інтеграції є подібність інтересів учасників. Управління взаємодією через отримання різної інформації учасниками ІСБ. Переважна орієнтація теорії на проблеми координації й комунікації в ієрархічних структурах [33, с. 75]. Груповий обмін інформацією на підґрунті поєднання потреб визначення її обсягу та змісту. Інтеграція як розподіл завдань та правил ухвалення рішень в межах визначеного набору дій	Обмеженість застосування як окремої теорії через врахування лише частини аспектів інтеграційного процесу
Теорія інформаційної вартості	Інформація як товар, що має вартісні характеристики та вираження вартості. Підґрунтя інтеграції в обмеженості кількості суб'єктів, спроможних до високоінтелектуальної праці (праця як процес створення й тиражування ідеальної інформації [9]), що стимулює виникнення інформаційно-насиченої форми ІСБ [33, с. 78].	Інформація є лише окремим випадком представлення специфічності активів як стимулу до інтеграції
Концепція авто-поезису	Підпорядкування відносин підприємства й оточення внутрішнім властивостям системи за існування множини взаємозв'язків, коли підприємство становить частину цілого, більш високого порядку [30, с. 277–290]. Орієнтування на колективний (емерджентний) інтелект, пам'ять та навчання [24, с. 24]. Інтеграція шляхом складання інформаційної моделі випереджаючого системного відображення потрібних об'єктів та її реалізації у вигляді інтегрованих комунікацій та гармонізації інтересів	Відмова від «панування центру» [24, с. 52] та представлення підприємств як індивідів (суб'єкт господарювання як елемент якоїсь цілісності) зсуває інтеграційні пріоритети з технологічної доцільності на координаційні потреби, що не завжди є стратегічно виправданим
Синергетичний підхід	Динамічні спільні або кооперативні взаємодії автономних частин в межах стійких просторово-часових структур	Складність кількісного розрахунку ефекту від інтеграції
Теорія ресурсної залежності	ІСБ як система координації економічних агентів в процесі розподілу ресурсів. Гармонізація взаємного впливу потенціалу суб'єктів господарювання в рамках динамічних характеристик поточних ситуацій. Інтеграційно-ресурсна стратегія як спроможність інтегрувати ресурси різних акторів з для забезпечення потреб	Орієнтація лише на просту наявність ресурсів може бути нівельована в довгостроковому періоді. Потреба розгляду специфічних активів як передумов і стимулів до інтеграції
Стратегічна концепція фірми	Інтеграція як прагнення домінуючих фірм захопити й утримати переваги чи більш вигідні позиції на ринку задля запобігання конкуренції [6, с. 95]	Інтеграція лише як різновид стратегії
Концепція динамічних спроможностей	Інтеграція як реконфігурація внутрішніх і зовнішніх ресурсів. Оновлення ресурсних позицій через спільне навчання. Спроможність інтегрувати ресурси різних акторів задля забезпечення потреб. Інтеграція ресурсів згідно з принципом гарантованого результату, що передбачає позитивну віддачу для кожного з учасників ІСБ	Відповідає умовам лише конкурентного середовища, орієнтованого на впровадження інновацій, через його спрямування на координацію й переміщення ресурсів.
Концепція самовідтворення фірми	ІСБ як комплекс рутин, що може змінюватися або через НДОКР і внутрішнє підвищення ефективності, або через приєднання нових учасників, які приносять нові корпоративні звички й способи поведінки [25].	Розгляд ІСБ лише як цілісної структури без приділення уваги належним до її складу суб'єктам господарювання
Організаційна екологія	Інтеграція як побудова ресурсно-екологічної ніші та управління динамікою організаційних співтовариств [10]. Інтеграція як набір соціокультурних зв'язків та як соціально симбіотичне співтовариство [37]. Поведінковий репертуар ІСБ як сукупність однотипних організацій з обміну ресурсами та як трансформаційні процеси в умовах конкуренції	Основа концепції становить проблема відбору організаційних форм, коли лише середовище відбирає оптимальні комбінації форм [37, с. 101], що нівелює аспект розвитку внутрішнього потенціалу
Теорія організацій	Інтеграція як розподіл праці та розвиток глибоких й стійких зв'язків в межах реалізації узгодженої економічної політики	Розгляд лише організаційних аспектів життєдіяльності ІСБ
Теорія фінансів	Розгляд інтеграції в термінах об'єднання капіталів (за диференціації залученого й акціонерного капіталу) та задля фінансової синергії	Нехтування нефінансовими індикаторами

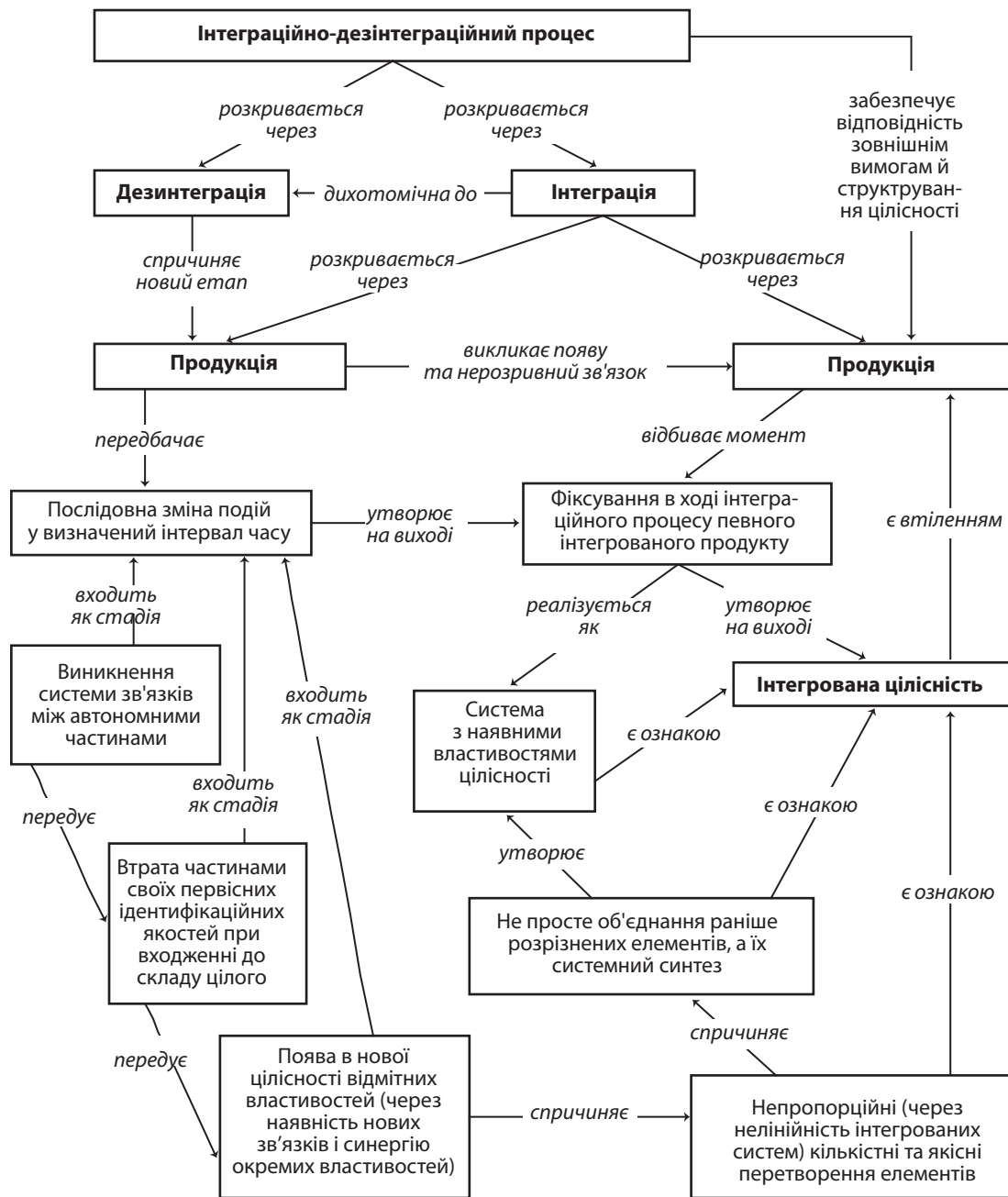

Рис. 2. Результати семантичного аналізу поняття «інтеграція»

Важливим елементом означеної на рис. 2 схеми є орієнтація на представлення які інтеграції певної цілісності, яка виявляється через органічну єдність елементів ІСБ, представленої як відкрита соціально-економічна система. При цьому можливе різноманіття належних до ІСБ учасників робить доречним твердження Л. Б. Міротіна щодо необхідності проведення декомпозиції моделей цілісності та її елементів задля підтримки збереження частинами (належними до ІСБ підприємствами) властивості цілісності [29, с. 99–146]. Отже, і метою інтеграційного процесу є появлення нових властивостей в утвореній інтегрованій цілісності. При цьому появу властивостей, за умови їх відповідності критерію якісного поліпшення, можна розглядати як розвиток ІСБ.

Таким чином, актуалізується питання дослідження логіки функціонування й розвитку ІСБ як певної цілісності, характеристики й властивості якої змінюють (штучним або керівним шляхом) протягом визначеного часового інтервалу $([t-1, \dots, t+n])$. Відповідно, орієнтуючись на рис. 2 та подане у табл. 1 інтеграційне підґрунтя, можна означити сутність поняття «інтегрована структура бізнесу», саме зважаючи на аспект появи в ІСБ нових властивостей, порівняно з переліком властивостей належних до його складу суб'єктів господарювання.

Разом з тим, відразу слід звернути уваги на множинність та неоднозначність підходів до розуміння сутності поняття «інтегрована структура бізнесу» (пояснюється доведеною за допомогою табл. 2 множинністю теорій опису

інтегрованої цілісності), більшості з яких бракує певних важливих аспектів. Так, автор, що його провів, семантичний аналіз підходів до розуміння сутності ІСБ дозволив виявити як ряд спільних рис між наявними тлумаченнями, так і відсутність єдності думок авторів, що проявляється у нівелюванні певних аспектів діяльності ІСБ під час надання власного тлумачення.

Так, Т. О. Пасічник (означає ІСБ, як сукупність юридичних осіб, що здійснюють господарську діяльність та яким притаманні майнові й виробничі зв'язки [32, с. 123]) оперує від означення ІСБ ознакою пов'язаності агентів системою зв'язків. При цьому нівелюється можливість включення до складу інтегрованого об'єднання громадських чи наукових установ. І. В. Алексєєв, навпаки, передбачає об'єднання в рамках ІСБ різних за своїм виробничо-господарським змістом, за організаційно-правовою формою та іншими ознаками угруповань підприємств, а також їх об'єднання з установами та організаціями інших сфер економічної діяльності [3, с. 9]. Разом з тим оголошена даним автором обов'язковість наявності юридично оформлених взаємин між учасниками інтегрованої цілісності, не дозволяє розглядати як ІСБ різного роду альянси й стратегічні партнерства підприємств.

Окремо треба звернути увагу, що ключовим елементом означення Д. С. Львова [26] є наявність координаційного центру (центрального елемента), це підтримує й Паппе Я. Ш. [31]. На думку останнього, ІСБ – це сукупність організацій, між якими існують регулярні взаємозв'язки, тісніші, за просто ринкові (у деяких істотних економічних або управлінських аспектах постійно або періодично виступає як єдине ціле), та існує певний центр ухвалення ключових рішень, обов'язкових для всіх агентів цього цілого. Можна було б вважати дане тлумачення найбільш повним, проте саме означена обов'язковість зв'язків обмежена лише їх наявністю, без урахування критеріїв ефективності чи синергійності. Більше того, присутні в практиці господарювання децентралізовані ІСБ, утворені на підґрунті емерджентного інтелекту не відповідають критерію присутності центрального елемента. І хоча критерії ефективності (ІСБ як організаційно-правова форма об'єднання промислового й банківського капіталу, створена задля підвищення конкурентоспроможності й ефективності виробництва [27, с. 191]) і синергійності (об'єднання агентів на основі концентрації виробництва й капіталу задля прояву ефекту синергії [5, с. 34]) присутні в працях науковців економістів, як правило ці тлумачення орієнтовані лише на відображення наслідків й позитивних ефектів від реалізації інтеграційного процесу, а отже й непридатні взагалі до ідентифікації ІСБ.

Така розбіжність тлумачень ІСБ дозволяє підтримати пропозицію А. А. Пилипенко та І. В. Ярошенко [34, с. 26–28] щодо недоречності формування остаточного розуміння поняття ІСБ на користь виділення системи ознак, комбінування яких дозволить описати конкретну інтеграційну структуру. При цьому таке комбінування враховуватиме особливості життєдіяльності кожної конкретної ІСБ, обрані нею стратегічні імперативи розвитку та організаційно-правову форму (чи її відсутність). Отже, узагальнюючи наявні тлумачення означимо власне розуміння ІСБ. Таке

розуміння, подане на рис. 3, є комплементарним до всіх наявних підходів. Разом з тим воно є обмеженим з погляду організації управління розвитком ІСБ та вдосконаленням перебігу інтеграційного процесу.

Окремо слід звернути увагу, що для пояснення та за підґрунтя означення сутності поняття «інтегрована структура» взято тлумачення системи М. В. Самосудова [39, с. 11] як набору ресурсів, що забезпечують можливість виконання певної цільової функції. Така ресурсна орієнтованість дає змогу представити як об'єкт дослідження процесу життєдіяльності ІСБ (розуміння життєдіяльності як бізнес-процесу вищого рівня, дозволяє співвіднести її з перетворенням ресурсів задля реалізації системи динамічно змінюваних цілей функціонування та розвитку). Відповідно можна скористатися підходом Є. Л. Драчової [16] щодо зведення інтегрованої структури до системи координації економічних агентів в процесі розподілу ресурсів, що гетерогенно розподілено за окремими напрямками життєдіяльності та всередині них. Розбіжності ж в ефективності й показниках роботи окремих ІСБ пояснюються розбіжностями в наявних у них ресурсів. Однак потрібно лише змінити акцент з лише простої координації розподілу ресурсів на розподіл відповідно до потенціалу й спроможностей окремих учасників ІСБ.

Отже, у статті подано підхід до висвітлення розуміння сутності поняття «інтегрована структура бізнесу». Особливістю запропонованою підходу є орієнтування на можливість регламентувати процеси консолідації ресурсно-компетентнісних позиції належних до інтегрованого утворення суб'єктів господарювання. Разом з тим потребує подальшого уточнення залежність особливостей організації системи управління інтегрованим об'єднанням від обраного способу об'єднання учасників ІСБ. У свою чергу, орієнтування на потенціал та спроможності ІСБ вимагає чіткої ідентифікації переліку можливих передув утворення ІСБ, які б враховували всі з означених у табл. 2 теорії. Потрібно також розробити формалізоване подання передумов утворення ІСБ.

Література

1. Закон України «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности в Украине» // Все о бухгалтерском учете. – 1999. – № 11. – С. 3–9.
2. Авдашева С. Б., Розанова Н. М. Теория организации отраслевых рынков. Учебник. – М.: Магистр, 1998. – 320 с.
3. Алексєєв І. В., Колісник М. К., Мороз А. С. Управління ресурсним забезпеченням промислово-фінансових груп: монографія. – Львів: Видавництво Національного Університету «Львівська політехніка», 2007. – 132 с.
4. Антонов Г. Формирование интегрированных образований в химии и нефтехимии России (маркетинговый подход) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.e-xecutive.ru/publications/specialization/article_1271
5. Асанова Э. Р. Вертикальная интеграция предприятий // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 46. – С. 33–37.
6. Бутыркин А. Я. Вертикальная интеграция и вертикальные ограничения в промышленности: научная монография. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 200 с.

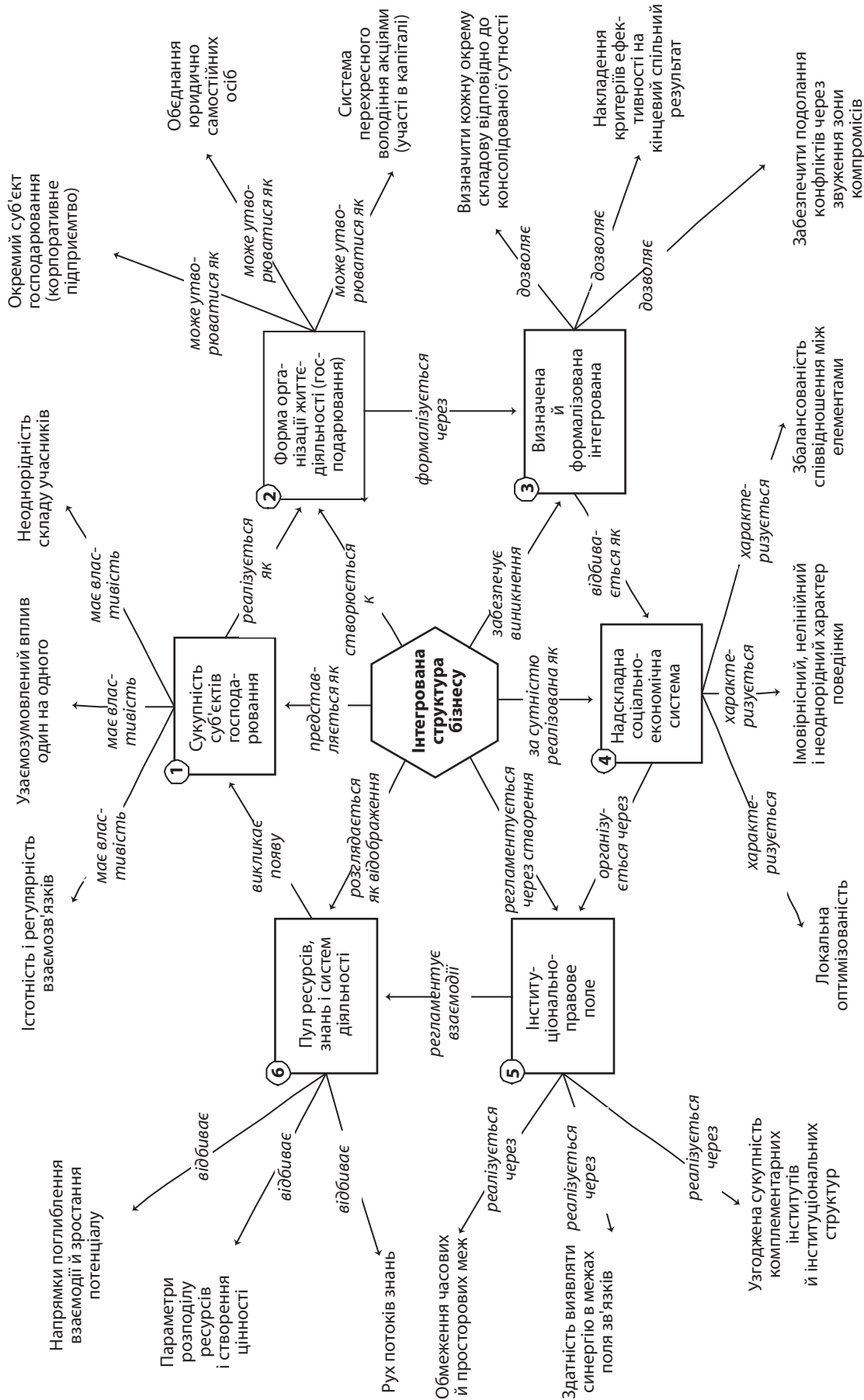

Рис. 3. Результати семантичного аналізу поняття "інтегрована структура бізнесу"

7. Бухвалов А. В., Катькало В. С. Эволюция теории фирмы и ее значение для исследований менеджмента // Российский журнал менеджмента. – 2005. – Том 3. – № 1. – С. 75–84.
8. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии или теория общественного богатства. – М.: Изограф, 2000. – 448 с.
9. Вальтух К.К. Информационная теория стоимости и законы неравновесной экономики. – М.: Янус-К, 2001. – 896 с.
10. Вехов И. В., Кошкина С. Г. Современные дискуссии по проблеме организационного развития // Теоретический журнал. – 2004. – № 4. – С. 14–18.
11. Гончарова О. М. Конкурентоспособность металлургических предприятий как фактор стратегического развития национальной экономики // Теоретические и прикладные вопросы экономики. – 2008. – №15. – С. 268–274.
12. Готтшалк П. ИТ-аутсорсинг: построение взаимовыгодного сотрудничества / П. Готтшалк, Х. Соли-Сетере. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 390 с.
13. Дедов Д. И. Конфликт интересов. – М.: Волтер Клувер, 2004. – 288 с.
14. Дементьев В.В. Экономика как система власти. – Донецк: Каштан, 2003. – 403 с.
15. Долгопятова Т. Г., Уварова О. М. Эмпирический анализ организации корпоративного контроля в российских компаниях: Препринт. – М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2007. – 60 с.
16. Драчева Е. Л., Либман А. М. Проблемы определения и классификации интегрированных корпоративных структур // Менеджмент в России и за рубежом. – 2001. – № 4. – С. 12 – 21.
17. Дружерученко К. Робочий механізм // Контракти. – 2008. – № 03. – С. 17–23.
18. Иванов Д. В. Парадигмы в социологии. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. – 72 с.
19. Как превратить знания в стоимость: Решения от IBM Institute for Business Value / Составители: Эрик Лессер, Лоренс Прусак; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. – 248 с.
20. Коуз Р. Фирма, рынок и право/ пер. с англ. – М.: Дело, 1993. – 192 с.
21. Кристенсен Клейтон М. Дилемма инноватора. – М.: Альбина Бизнес Букс, 2004. – 239 с.
22. Кузьминов Я. И. Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контракты / Я. И. Кузьминов, К. А. Бендукидзе, М. М. Юдкевич. – М.: Изд. дом. ГУ ВШЭ, 2006. – 442 с.
23. Курченков В. В. Крупномасштабное производство в переходной экономике России: политэкономический аспект. – Волгоград: Издательство Волгу, 1999. – 304 с.
24. Лазарев И. А. Хижа Г.С., Лазарев К. И. Новая информационная экономика и сетевые механизмы развития. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2005. – 240 с.
25. Лукша П. О. Самовоспроизводство социально-экономических систем: монография // http://www.luksha.ru/index_r.html
26. Львов Д. С. Институциональная экономика. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 318 с.
27. Масютин С. А. Механизмы корпоративного управления: научная монография. – М.: ЗАО «Финстатинформ», 2002. – 240 с.
28. Менкур О. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / переклад з англійської. – К.: Лібра, 2004. – 272 с.
29. Миротин Л. Б., Ташбаев Ы. Э. Системный анализ в логистике. – М.: Издательство «Экзамен», 2004. – 480 с.
30. Морган Г. Имидж организации: восемь моделей организационного развития / пер. с англ. Н. Лапиной. – М.: Вершина, 2006. – 416 с.
31. Паппэ Я. Ш. Олигархи: Экономическая хроника. – М.: ГУ-ВШЭ, 2000. – 232 с.
32. Пасичник Т. О. Перспективы развития интегрированных корпоративных структур // Финансы Украины. – 2002. – № 12. – С.123–131.
33. Пилипенко А. А. Стратегическая интеграция предприятий: теоретические основы, механизм управления и моделирование развития. Монография. – Харьков: ВД «ИЖЕК», 2008. – 408 с.
34. Пилипенко А. А., Ярошенко І. В. Організація управління інтегрованими структурами бізнесу в контексті збалансованої системи показників. Монографія. – Харьков: ВД «ИЖЕК», 2007. – 152 с.
35. Постсоветский институционализм – 2006 / Под. ред. Р. М. Нуреева. – Ростов н/Дону: Наука-Пресс, 2006. – 512 с.
36. Пушкарь А. И., Жуков Ю. Е., Пилипенко А. А. Стратегические группы предприятий: концепция, методология, управление. Научное издание. – Харьков: ООО «Кросс-Роуд», 2006. – 440 с.
37. Радаев В. В. Популяционная экология организаций: как возникает разнообразие организационных форм // Российский журнал менеджмента. – 2005. – Том 3. – № 2. – С. 99 – 108.
38. Рязанов А. Коксохимия перед дилеммой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www2.ugmk.info/print.php?art=1163671505>
39. Самосудов М. В. Основы корпоративной динамики. – Химки: Институт международных экономических отношений, 2007. – 248 с.
40. Самуэльсон П. Э. Экономика / Самуэльсон П. Э., Нордхаус В. Д. – М.: Вильямс, 2009. – 1360 с.
41. Скобелев П. О. Открытые мультиагентные системы для оперативной обработки информации в процессах принятия решений: Дис. д-ра теки, наук: 05.13.01. – Самара, 2003. – 418 с.
42. Скоробогатов А. С. Лекции и задачи по теории контрактов. – СПб.: ГУ-ВШЭ, 2006. – 180 с.
43. Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
44. Спешить медленнее [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.economica.com.ua/metal/article/620611.html>
45. Тарушкин А. Б. Институциональная экономика. – СПб.: Питер, 2004. – 368 с.
46. Третий сценарий для украинской стали [электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://expert.ua/articles/16/0/61>
47. Уильямсон О. И. Вертикальная интеграция производства: воображения по поводу неудач рынка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.portalus.ru>
48. Уильямсон О. И. Экономические институты капитализма: Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация. – СПб.: Лениздат, 1996. – 702 с.
49. Уорнер М., Витцель М. Виртуальные организации. Новые формы ведения бизнеса в XXI веке. – М.: Добрая книга, 2005. – 296 с.
50. Фляйшер К., Бенсуссан Б. Стратегический и конкурентный анализ. Методы и средства конкурентного анализа в бизнесе: Пер. с англ. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2005. – 541 с.
51. Фурботн Э. Г., Рихтер Р. Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Пер. с англ. под ред. В. С. Катькало, Н. П. Дроздовой. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2005. – 702 с.
52. Хикс Дж. Стоимость и капитал. – М.: Прогресс, 1988- 192 с.
53. Хиценко В. Е. Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения. – М.: КомКнига, 2005. – 224 с.
54. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.
55. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательства, прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры). /пер. с нем. под ред. В. С. Автономова и др. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.